

WIELOFUNKCYJNOŚĆ GOSPODARSTW ROLNIKÓW-PRZEDSIĘBIORCÓW

Dariusz Zając

Uniwersytet Rzeszowski

Streszczenie. W artykule dokonano oceny aktywności rolników-przedsiębiorców w zakresie podejmowania dodatkowych form działalności będących przejawem wielofunkcyjności gospodarstw rolnych. Badania wykazały, że ponad połowa rolników-przedsiębiorców oprócz działalności pozarolniczej prowadzi jeszcze inne formy działalności wielofunkcyjnej, przy czym najczęściej są to: sprzedaż bezpośrednia produktów wytworzonych w gospodarstwie rolnym oraz realizacja programów rolno-środowiskowych. Aktywność rolników-przedsiębiorców w tym zakresie w dużej mierze zależy od takich cech, jak: wiek i wykształcenie rolnika, powierzchnia i wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego, rodzaj prowadzonej działalności pozarolniczej i jej znaczenie dla utrzymania rodziny oraz intensywność relacji (współpracy) rolników z instytucjami lokalnymi.

Słowa kluczowe: wielofunkcyjność, gospodarstwo rolne, pozarolnicza działalność gospodarcza rolników, przedsiębiorczość

WSTĘP

Obszary wiejskie Europy uznaje się za unikalną, wymagającą ochrony i charakteryzującą się ogromnym zróżnicowaniem wartością kulturową, ekonomiczną i społeczną. Fakt, że tereny te to niemal wyłącznie ziemia użytkowana rolniczo i lasy, wywiera silny wpływ na krajobraz europejski. Rolnictwo europejskie jest zatem podstawowym łącznikiem między społeczeństwem a środowiskiem, a rolnicy mają do spełnienia misję „strażników przyrody” na obszarach wiejskich. Misja ta staje się coraz ważniejsza, ponieważ Europejczycy coraz większą wagę przywiązują do jakości życia, w tym ochrony zdrowia, bezpieczeństwa, rozwoju osobistego i wypoczynku. Tereny wiejskie mogą zaspokoić wiele z tych oczekiwań i stanowić podstawę nowoczesnego modelu jakości życia. Równocześnie rolnictwo i leśnictwo nie są już dziedzinami o dużym znaczeniu ekonomicznym dla gospodarki europejskiej, a dodatkowo znaczenie to nadal maleje. W związku z tym, jeżeli

Adres do korespondencji – Corresponding author: Dariusz Zając, Katedra Polityki Gospodarczej, Wydział Ekonomii, Uniwersytet Rzeszowski, ul. M. Ćwiklińskiej 2, 35-601 Rzeszów, e-mail: dzajac@univ.rzeszow.pl

obszary wiejskie mają się rozwijać, to ich rozwój musi obejmować wszystkie występujące na ich obszarze rodzaje działalności społeczno-ekonomicznej [Rowiński 2006].

Rolnictwo europejskie spełnia zatem wiele ważnych dla społeczeństwa funkcji, a rolnicy europejscy powinni być równocześnie producentami, produkującymi zgodnie z potrzebami rynku, oraz „strażnikami wartości wiejskich” [Rowiński 2006]. Istotnym problemem w Unii Europejskiej jest więc kwestia znaczenia rolnictwa nie tylko jako działu gospodarki produkującego żywność i surowce rolnicze, ale również wypełniającego wiele funkcji pozaprodukcyjnych (środowiskowych, społecznych czy kulturowych). W związku z czym poszukuje się nowych koncepcji rozwoju rolnictwa, które by to uwzględniały.

Taką koncepcją jest „europejski model rolnictwa”, zakładający funkcjonowanie i rozwój – obok gospodarstw wysoce konkurencyjnych i mocno powiązanych z nierolniczymi ogniwami agrobiznesu – także rodzinnych gospodarstw rolnych, dostarczających dóbr rynkowych poza strukturą agrobiznesu (wytwarzanie produktów regionalnych, sprzedaż bezpośrednia, przetwórstwo surowców rolniczych w gospodarstwie, prowadzenie przez ludność rolniczą pozarolniczej działalności gospodarczej) oraz dóbr pozarynkowych w postaci walorów krajobrazowych, bioróżnorodności, przywracania równowagi w środowisku przyrodniczym. Istota europejskiego modelu rolnictwa sprowadza się zatem do rozszerzenia jego tradycyjnej, produkcyjnej funkcji o zadania mające na celu zwiększenie dbałości o jakość żywności, poprawę stanu środowiska przyrodniczego i aktywizację gospodarczą oraz społeczną obszarów wiejskich. W literaturze taki model rolnictwa określany jest jako „rolnictwo wielofunkcyjne”, w odróżnieniu od rolnictwa mocno związanego z nierolniczymi segmentami agrobiznesu, którego główną, a często jedyną funkcją jest wytwarzanie surowców rolniczych na potrzeby różnych gałęzi przemysłu rolno-spożywczego [Niemczyk, Niemczyk 2001, Maurel 2005, Rizov 2006, Czudec 2009].

Dodać należy, że wielofunkcyjne rolnictwo stanowi niejako warunek wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego [Wilkin 2008], skierowanego na harmonizowanie celów społecznych, ekonomicznych i ekologicznych prowadzących do poprawy jakości życia ludzi w teraźniejszości i przyszłości [Adamowicz 2000]. Wskazuje się na potrzebę poszukiwania takich mechanizmów cenowych, fiskalnych czy handlowych, które będą miały pozytywny wpływ na decyzje każdego rolnika w zakresie zrównoważonego wykorzystania ziemi i innych zasobów naturalnych, przy uwzględnieniu ich wpływu na bezpieczeństwo żywnościowe, dochody rolnicze, zatrudnienie i środowisko przyrodnicze [Adamowicz 2004]. W ten sposób koncepcja wielofunkcyjnego rolnictwa nawiązuje do idei rozwoju zrównoważonego. Poza tym ogólne przesłanki i cele wielofunkcyjnego i zrównoważonego rolnictwa pozwalają stwierdzić wiele wspólnych cech, bo obie koncepcje akcentują bardzo mocno potrzebę rozwoju ekonomicznego (prowadzącego do poprawy dobrobytu ludności rolniczej), społecznego (realizowanego przez pozytywne oddziaływanie rolnictwa na środowisko wiejskie) i środowiskowego (polegającego na działaniach na rzecz ochrony walorów przyrodniczych). Na tle koncepcji rozwoju zrównoważonego wielofunkcyjne rolnictwo należy zatem traktować jako wstępny etap, który umożliwi rolnictwu wejście na ścieżkę rozwoju zrównoważonego, przy czym poszczególne formy wielofunkcyjności w różnym stopniu przyczyniają się do „równoważenia” rolnictwa [Czudec 2009]. Wielofunkcyjność rolnictwa ma w związku z tym rzeczywiste

znaczenie dla nauki i dla praktyki, w tym także dla kilku rodzajów polityki, wspierających zrównoważony rozwój kraju i Unii Europejskiej [Wilkin 2008].

Za wdrażaniem tej koncepcji przemawia także to, że tylko część gospodarstw rolnych jest na tyle silna ekonomicznie, aby stanowić trwałe ogniwo w strukturze agrobiznesu, zwłaszcza w warunkach ciągłej presji na poprawę konkurencyjności europejskiego rolnictwa oraz w perspektywie liberalizacji rynku i zmniejszenia interwencjonizmu państwowego w rolnictwie, co może jeszcze zmniejszyć liczbę takich jednostek. Pozostałe gospodarstwa mogą natomiast funkcjonować pod warunkiem, że znajdą dla siebie adekwatną formę wielofunkcyjnego rolnictwa. Poza tym gospodarstwa rolne mocno wpisane w koncepcję agrobiznesu są źródłem negatywnych efektów zewnętrznych, a wielofunkcyjność rolnictwa ma prowadzić do zmniejszenia negatywnego oddziaływania rolnictwa na otoczenie [Czudec 2009].

Należy przy tym zaznaczyć, że gospodarstwa towarowe, stanowiące ogniwo agrobiznesu, powinny być specjalistyczne i nie mogą być wielofunkcyjne, bo muszą się koncentrować na produkcji towarowej. Z kolei gospodarstwa nietowarowe, funkcjonujące obok towarowych oraz niejako w symbiozie z nimi, powinny być z reguły wielofunkcyjne, a co za tym idzie produkować artykuły rolne na samozaopatrzenie i tworzyć pozarolnicze miejsca pracy [Michna 2005].

Omawiane problemy są szczególnie ważne w regionach z dominacją rozdrobnionego rolnictwa. Niski poziom towarowości czy niewielka skala produkcji nie mogą pozbawić takiego rolnictwa szans rozwojowych, albowiem działalność ta jest znaczącą gałęzią w gospodarowaniu mieszkańców takich regionów. Poza tym takie rolnictwo ma również do spełnienia ważne funkcje środowiskowe i społeczne. Zwykle dominującą formą rolnictwa rozdrobnionego jest rolnictwo naturalne, którego cechą charakterystyczną są małe gospodarstwa, słabo lub w ogóle nie powiązane z rynkiem. Atrakcyjność tego modelu wynika z koncepcji rozwoju zrównoważonego, jednak mechanizm rozwoju musi zakładać kreację gospodarstw powiązanych z rynkiem. Koncepcja agrobiznesu lansowana przez mechanizm rynkowy natrafia jednak na poważne ograniczenia w rolnictwie rozdrobnionym z uwagi na to, iż jest ono zbyt słabe ekonomicznie i wykazuje małą skłonność do zmian, a poza tym w takich regionach tylko niewielka grupa gospodarstw może przełamać barierę rozdrobnienia i włączyć się aktywnie do tego modelu [Woś 2004, Czudec, Kata, Miś, Zając 2008].

W związku z powyższym wydaje się, że najbardziej adekwatnym rozwiązaniem dla rolnictwa rozdrobnionego jest koncepcja rozwoju rolnictwa wielofunkcyjnego z elementami koncepcji zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa. W rozwiązaniach tych rolnictwo za główną funkcję przyjmuje ochronę krajobrazu, w tym ziemi rolniczej, zachowanie bioróżnorodności czy wspieranie rozwoju społecznego. Tym samym produkcja surowców rolniczych schodzi na plan dalszy, niemniej jednak jej celem jest produkt regionalny o wysokiej jakości. Ma być on sprzedawany w ramach marketingu bezpośredniego dla poprawy ekonomiki produkcji. Przewiduje się tu również rozwój produkcji ekologicznej, ale tej pracochłonnej, dla wykreowania przewag komparatywnych w stosunku do innych regionów rolniczych. Ponadto, kładzie się duży nacisk na wykorzystanie zasobów czynników wytwórczych do produkcji wyrobów nieżywnościowych oraz wykorzystanie gospodarstwa rolnego do rozwoju działalności pozarolniczej [Ostromięcki, Zając 2009].

CEL, MATERIAŁ ŹRÓDŁOWY

Celem artykułu jest ocena aktywności rolników-przedsiębiorców (prowadzących oprócz gospodarstwa rolnego także pozarolniczą działalność gospodarczą) w zakresie podejmowania dodatkowych form działalności będących przejawem wielofunkcyjności gospodarstw rolnych, przy uwzględnieniu takich cech, jak: wiek i wykształcenie rolnika, powierzchnia i wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego, rodzaj prowadzonej działalności pozarolniczej i jej znaczenie dla utrzymania rodziny oraz intensywność relacji (współpracy) rolników z instytucjami lokalnymi.

Materiał źródłowy artykułu stanowią wyniki badań przeprowadzonych w 2007 roku¹. Badania ankietowe miały charakter badań częściowych – reprezentatywnych (metoda losowania warstwowego). Sondażem diagnostycznym przy użyciu kwestionariusza wywiadu objęto rolników, właścicieli gospodarstw rolnych z regionu południowo-wschodniej Polski, tj. z trzech województw: świętokrzyskiego, małopolskiego i podkarpackiego. Jednostką próby były gospodarstwa rolne. Tak określona populacja generalna składała się z 541,1 tys. gospodarstw. Z populacji generalnej pobrano próbę na zasadzie doboru losowego, uwzględniającego liczebność i wewnętrzne zróżnicowanie jednostek (pod względem cechy, jaką jest obszar UR gospodarstw), tak aby wyniki uzyskane z badań były reprezentatywne dla całej populacji gospodarstw rolnych badanego regionu. Przy doborze jednostek do próby uwzględniono także rozkład przestrzenny badanych jednostek, tj. proporcję liczebności gospodarstw rolnych w poszczególnych województwach – w ustalonych przekrojach badawczych². Łącznie wywiadem kwestionariuszowym objętych zostało 856 rolników, przy czym 182 z nich (tj. 21,3%) to rolnicy-przedsiębiorcy, którzy oprócz gospodarstwa rolnego prowadzą także pozarolniczą działalność gospodarczą.

WYNIKI BADAŃ

Klasyfikacja kierunków rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa sprowadza się do wydzielenia 3 podstawowych grup działań zmierzających do:

- zapewnienia wysokiej jakości produktów rolnych poza strukturą agrobiznesu;
- rozszerzenia zakresu działalności gospodarstw rolnych;
- restrukturyzacji gospodarstw prowadzącej do poprawy wykorzystania zasobów [Adamowicz 2004, Huylenbroeck, Durand 2005, Oostindie, Renting 2005, Czudec 2009].

Do pierwszej grupy należą działania polegające na prowadzeniu produkcji metodami ekologicznymi, wytwarzaniu produktów wysokiej jakości i przejmowaniu przez gospodarstwa rolne niektórych funkcji realizowanych dotąd przez nierolnicze ogniwa agrobiznesu (przetwórstwo spożywcze, dystrybucja artykułów żywnościowych).

¹Badania przeprowadzono w ramach realizacji projektu badawczego pt. „Rola lokalnych instytucji w przekształcaniach rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw (po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej)”, nr N114 009 31/2320, finansowanego ze środków MNiSW, pod kierownictwem dr. hab. Adama Czudeca, prof. UR.

²Szerzej na temat metody doboru próby gospodarstw do badań [w:] Czudec, Kata, Miś, Zając 2008, s. 15–17.

Do działań mieszczących się w ramach wielofunkcyjności, a zwiększających jakość żywności należy sprzedaż bezpośrednia, której najbardziej charakterystyczną cechą jest skrócenie drogi produktów żywnościowych między gospodarstwem rolnym a konsumentem. Istotą tego działania jest przejęcie przez gospodarstwa rolne funkcji przetwórczej i dystrybutora żywności. Ta forma działalności wielofunkcyjnej jest często ściśle powiązana z wytwarzaniem produktów ekologicznych oraz mających chronione nazwy geograficzne lub pochodzenie. Forma działalności tego typu ma być dla rolników nie tylko szansą na zwiększenie dochodów, ale także dobrym sposobem promowania atrakcyjności obszarów wiejskich, ponieważ zwiększa zainteresowanie procesem wytwarzania żywności ze strony konsumentów, którzy kupując produkt w gospodarstwie, mogą bezpośrednio poznać przebieg procesu produkcyjnego, sam zaś produkt przestaje być anonimowy, co ma ważne znaczenie w budowaniu trwałych relacji między rolnikami i ludnością nierolniczą.

Innym rodzajem działalności wielofunkcyjnej sklasyfikowanej do pierwszej grupy działań jest wytwarzanie przez gospodarstwa rolne produktów, które są charakterystyczne dla danego regionu i mają długą tradycję. Należą tu produkty: o chronionej nazwie pochodzenia, o chronionym oznaczeniu geograficznym oraz uznane jako gwarantowana tradycyjna specjalność. Celem tych działań jest zwiększenie spożycia żywności o wysokich standardach jakościowych i stworzenie możliwości uzyskiwania większych dochodów przez rodziny rolnicze. Chodzi także o zachowanie tradycyjnych, przekazywanych z pokolenia na pokolenie i specyficznych dla danego regionu technologii wytwarzania produktów żywnościowych, których obecność świadczy o żywotności środowiska wiejskiego i staje się rodzajem rozpoznawalnej na zewnątrz marki takiego regionu. W ten sposób produkty regionalne przyczyniają się do rozwoju gospodarki wiejskiej, ponieważ tworzą ofertę dla różnych grup konsumentów, niemających dotąd bliższych związków z danym regionem.

Drugi kierunek działalności wielofunkcyjnej polega na rozszerzaniu sfery aktywności rodzin rolniczych poza wytwarzanie surowców i produktów żywnościowych. Ważną formą wielofunkcyjnego rolnictwa może więc być pozarolnicza działalność gospodarcza prowadzona przez rolników oraz członków ich rodzin. Stwarza ona bowiem pozarolnicze miejsca pracy i źródła dochodów na obszarach wiejskich, w tym zwłaszcza dla ludności rolniczej, polepszając tym samym jej sytuację materialną i warunki życia, oraz sprzyja poprawie wykorzystania zasobów tkwiących w gospodarstwach rolnych i domowych. Jednym z najbardziej charakterystycznych działań w tym zakresie jest agroturystyka, pozwalająca poprawiać wykorzystanie zasobów kapitału ludzkiego i rzeczowego (budynków) w gospodarstwach rolnych przez organizowanie wypoczynku turystom odwiedzającym gospodarstwa. Oferta turystyczna sprowadza się tu nie tylko do noclegów w gospodarstwie, ale obejmuje także wyżywienie (w tym z możliwością przygotowywania posiłków przez wypoczywających), a także poznawanie gospodarstwa czy uczestniczenie w niektórych pracach wykonywanych przez rolników. Z punktu widzenia właścicieli gospodarstw agroturystyka – poza dodatkowymi dochodami – daje rolnikom możliwość bezpośredniego kontaktu z mieszkańcami miast i przyczynia się do zmiany negatywnego wizerunku rolnictwa w oczach ludności miejskiej.

Formą poszerzania działalności gospodarczej przez rodziny rolnicze może być również wykorzystywanie zasobów ziemi rolniczej pod uprawy nieprzeznaczone do produk-

cji żywności. Do takiej formy wielofunkcyjnego rolnictwa należy głównie uprawa roślin energetycznych, a czynnikiem stymulującym jej rozwój jest coraz większe zapotrzebowanie na surowce energetyczne i zmniejszające się w skali światowej nieodnawialne zasoby takich surowców, jak ropa naftowa, węgiel, gaz ziemny. Kolejnym czynnikiem zwiększającym zainteresowanie uprawami energetycznymi jest trwała nadwyżka podaży podstawowych produktów żywnościowych wytwarzanych przez rolnictwo i w związku z tym wymuszona przez rynek konieczność wyłączenia części zasobów ziemi rolniczej z wykorzystania „żywnościowego”. Różnicowanie działalności rolniczej w kierunku zwiększenia udziału upraw energetycznych jest zatem alternatywą dla tych gospodarstw rolnych, które mają problem z umieszczeniem na rynku surowców rolniczych przeznaczonych do przetwórstwa. Z kolei barierą dla tej formy działalności są wysokie koszty energii wytwarzanej z surowców rolniczych, co przesądza o ich niskiej konkurencyjności w sytuacji, gdy formy wsparcia zewnętrznego są mało stabilne albo niewystarczające dla zmotywowania większej liczby rolników do podejmowania takiej działalności. Nade wszystko jednak traktowanie tego kierunku działalności rolniczej jako jednej z form wielofunkcyjności może budzić zastrzeżenia ze względu na zbyt duże podobieństwo do gospodarstw funkcjonujących w zintegrowanych pionowo strukturach agrobiznesu i które w związku z tym, inaczej niż gospodarstwa wielofunkcyjne, nie tylko nie wypełniają funkcji środowiskowych i społecznych, ale mogą być źródłem ujemnych efektów wewnętrznych.

Szczególnie ważną ze społecznego punktu widzenia formą wielofunkcyjnego rolnictwa są działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego, w tym zwłaszcza chroniące bioróżnorodność, zwiększające atrakcyjność krajobrazu, a pośrednio wzbogacające walory środowiska wiejskiego w skali lokalnej i regionalnej. Jest to taka forma wielofunkcyjności, która dostarcza dóbr publicznych. W związku z tym jej rozwój jest bezpośrednio uzależniony od rekompensaty otrzymywanej przez rolników za dostarczanie społeczeństwu takich dóbr, ponieważ nie mają one ceny rynkowej. Jest to forma, która może przynieść korzyści społeczne wówczas, gdy jest realizowana przez znaczącą część rolników, bo tylko pod takim warunkiem możliwa jest poprawa stanu środowiska przyrodniczego.

Trzecią z kolei grupą są działania restrukturyzacyjne, których głównym celem jest obniżka kosztów działalności gospodarstw i uzyskiwanie dochodów z pracy poza gospodarstwem rolnym. Działania obniżające koszty produkcji sprowadzają się przy tym do zmniejszania nakładów pochodzenia przemysłowego na rzecz zwiększenia nakładów środków produkcji wytwarzanych w gospodarstwie. Jest to zatem forma wielofunkcyjności bliska modelowi rolnictwa zrównoważonego [Czudec 2009].

Przeprowadzone badania wykazały, że w regionie rozdrobnionego rolnictwa południowo-wschodniej Polski ponad połowa rolników oprócz gospodarstwa rolnego prowadzi dodatkowe formy działalności, będące przejawem wielofunkcyjności gospodarstw rolnych. Najczęściej rolnicy prowadzą przy tym pozarolniczą działalność gospodarczą (rejestrowaną bądź nierejestrowaną)³ oraz realizują programy rolnośrodowiskowe. Nieco

³W strukturze rodzajowej działalności pozarolniczej rolników dominują usługi ściśle związane z rolnictwem (tj. agroturystyka – 34,6% oraz usługi rolnicze – 25,8%). Niewielki udział mają natomiast pozostałe usługi – 12,6%, działalność handlowa – 13,7% oraz pozostała – 13,2%. Blisko połowa z nich prowadzi przy tym rejestrowaną działalność pozarolniczą (48,9%), a pozostali nierejestrowaną.

mniejszy odsetek (tj. 14,5%) stanowią natomiast rolnicy, którzy prowadzą sprzedaż bezpośrednią produktów wytworzonych w gospodarstwie rolnym, znikomy zaś jest odsetek rolników produkujących wyroby regionalne (tj. 2,0%) oraz prowadzących produkcję rolną metodami ekologicznymi (tj. 8,8%). Dodatkowo należy zauważyć, że rolnicy zwykle prowadzą tylko jedną dodatkową formę działalności, będącą przejawem wielofunkcyjności gospodarstw rolnych. Zupełnie odwrotnie jest natomiast w przypadku rolników-przedsiębiorców, gdyż ponad połowa z nich oprócz działalności pozarolniczej prowadzi jeszcze inne formy działalności wielofunkcyjnej. Rolnicy-przedsiębiorcy najczęściej prowadzą przy tym sprzedaż bezpośrednią produktów wytworzonych w gospodarstwie rolnym (co ma związek z ich działalnością agroturystyczną, gdyż 34,6% stanowią gospodarstwa agroturystyczne, a w większości z nich, tj. w 60,3%, prowadzona jest sprzedaż bezpośrednia produktów agroturystom) oraz realizują programy rolnośrodowiskowe. Znikomy odsetek stanowią natomiast osoby produkujące wyroby regionalne oraz prowadzące produkcję rolną metodami ekologicznymi (tab. 1).

Na tej podstawie należy stwierdzić, że rolnicy w regionie o rozdrobnionej strukturze gospodarstw zwykle podejmują dodatkowe formy działalności, będące przejawem wielofunkcyjności gospodarstw rolnych, które pozwalają im lepiej wykorzystać posiadane zasoby (zwłaszcza pracy) oraz uzyskiwać w ten sposób dodatkowe dochody. Na uwagę zasługuje przy tym jeszcze większa aktywność w tym zakresie ze strony rolników-przedsiębiorców.

Tabela 1. Wielofunkcyjność badanych gospodarstw rolnych
Table 1. The multifunctionality of surveyed farms

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne	
	ogółem [N = 856]	z pozarolniczą działalnością gospodarczą [N = 182]
	%	
Gospodarstwa rolne prowadzące działalność wielofunkcyjną, w tym:	55,6	100,0
produkujące wyroby regionalne	2,0	4,4
prowadzące produkcję rolną metodami ekologicznymi	8,8	11,0
prowadzące sprzedaż bezpośrednią	14,5	37,4
prowadzące działalność pozarolniczą	21,3	100,0
realizujące programy rolno-środowiskowe	21,6	27,5
prowadzące co najmniej 2 działalności	13,0	55,5*

Objaśnienia do tabeli: N – liczba gospodarstw, * w tym pozarolniczą działalność gospodarczą.

Źródło: Badania własne.

Source: Author's research.

Analizując dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej rolników-przedsiębiorców (poza działalnością pozarolniczą) w odniesieniu do ich wieku oraz wykształcenia, należy zauważyć, że spośród rolników, którzy je prowadzą, nieco wyższy odsetek stanowią osoby młodsze i lepiej wykształcone. Dotyczy to przy tym wszystkich analizowanych form działalności wielofunkcyjnej, a zwłaszcza realizacji programów rolnośrodowiskowych (tab. 2).

Tabela 2. Dodatkowe formy działalności rolników-przedsiębiorców w odniesieniu do ich wieku oraz wykształcenia

Table 2. Additional forms of farmers-businessmen's activities related to their age and education

Wyszczególnienie	Rolnicy-przedsiębiorcy			
	wg wieku		wg wykształcenia	
	do 45 lat [N = 94]	45 lat i więcej [N = 88]	poniżej średniego [N = 81]	średnie i powyżej średniego [N = 101]
odsetek rolników-przedsiębiorców:				
produkujących wyroby regionalne	5,3	3,4	3,7	5,0
prowadzących produkcję rolną metodami ekologicznymi	12,8	9,1	8,6	12,9
prowadzących sprzedaż bezpośrednią	38,3	36,4	34,6	39,6
realizujących programy rolnośrodowiskowe	31,9	22,7	23,5	30,7
prowadzących co najmniej 2 rodzaje działalności*	60,6	50,0	50,6	59,4

Objaśnienia do tabeli: N – liczba rolników-przedsiębiorców, * w tym pozarolniczą działalność gospodarczą.

Źródło: Badania własne.

Source: Author,s research.

Należy zatem stwierdzić, że wiek i wykształcenie rolników-przedsiębiorców stanowią czynniki determinujące ich aktywność w zakresie podejmowania dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej.

Analizując dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej rolników-przedsiębiorców (poza działalnością pozarolniczą) w odniesieniu do powierzchni i wielkości ekonomicznej ich gospodarstw rolnych, należy zauważyć, że spośród osób, które je prowadzą, wyższy odsetek (tj. ponad 60%) stanowią takie, które posiadają większe obszarowo i silniejsze ekonomicznie gospodarstwa rolne. Dotyczy to przy tym takich rodzajów działalności, jak: prowadzenie produkcji rolnej metodami ekologicznymi, sprzedaż bezpośrednia produktów wytworzonych w gospodarstwie rolnym oraz realizacja programów rolnośrodowiskowych. Odwrotnie jest natomiast w przypadku wytwarzania produktów regionalnych, gdyż częściej taką właśnie działalność podejmują rolnicy-przedsiębiorcy z gospodarstw mniejszych obszarowo i słabszych ekonomicznie (tab. 3).

Na tej podstawie można stwierdzić, że powierzchnia i wielkość ekonomiczna gospodarstw rolników-przedsiębiorców są istotnymi czynnikami kształtującymi skalę i kierunki podejmowanych przez nich dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej.

Z przeprowadzonych badań wynika, że decyzje rolników-przedsiębiorców dotyczące podejmowania nowych dodatkowych form działalności będących przejawem wielofunkcyjności gospodarstw rolnych w dużej mierze zależą od rodzaju już prowadzonej działalności pozarolniczej oraz jej znaczenia dla utrzymania rodziny. Zdecydowanie wyższy jest bowiem odsetek rolników-przedsiębiorców angażujących się w dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej wśród tych, którzy prowadzą działalność pozarolniczą nierejestrowaną oraz taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny. Dotyczy to przy tym wszystkich analizowanych form działalności wielofunkcyjnej, a zwłaszcza takich, jak prowadzenie produkcji rolnej metodami ekologicznymi oraz sprzedaż bezpośrednia produktów wytworzonych w gospodarstwie rolnym (tab. 4).

Tabela 3. Dodatkowe formy działalności rolników-przedsiębiorców w odniesieniu do powierzchni i wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego

Table 3. Additional forms of farmers-businessmen's activities related to the area and economic size of farms

Wyszczególnienie	Rolnicy-przedsiębiorcy posiadający gospodarstwa rolne			
	o powierzchni użytków rolnych w ha		o wielkości ekonomicznej w ESU	
	do 5 ha [N = 85]	5 ha i więcej [N = 97]	do 5 ESU [N = 108]	5 ESU i więcej [N = 74]
odsetek rolników-przedsiębiorców:				
produkujących wyroby regionalne	5,9	3,1	5,6	2,7
prowadzących produkcję rolą metodami ekologicznymi	7,1	14,4	6,5	17,6
prowadzących sprzedaż bezpośrednią	25,9	47,4	29,6	48,6
realizujących programy rolnośrodowiskowe	24,7	29,9	21,3	36,5
prowadzących co najmniej 2 rodzaje działalności*	45,9	63,9	47,2	67,6

Objaśnienia do tabeli: N – liczba rolników-przedsiębiorców, * w tym pozarolniczą działalność gospodarczą.

Źródło: Badania własne.

Source: Author's research.

Tabela 4. Dodatkowe formy działalności rolników-przedsiębiorców w odniesieniu do rodzaju prowadzonej działalności pozarolniczej i jej znaczenia dla utrzymania rodziny

Table 4. Additional forms of farmers-businessmen's activities related to the kind of already run nonagricultural activity and its importance for family's income

Wyszczególnienie	Rolnicy-przedsiębiorcy prowadzący pozarolniczą działalność gospodarczą			
	rejestrowaną	nierejestrowaną	stanowiącą źródło utrzymania rodziny	
	[N = 89]	[N = 93]	dodatkowe [N = 120]	główne [N = 62]
odsetek rolników-przedsiębiorców:				
produkujących wyroby regionalne	2,2	6,5	5,8	1,6
prowadzących produkcję rolą metodami ekologicznymi	5,6	16,1	14,2	4,8
prowadzących sprzedaż bezpośrednią	27,0	47,3	42,5	27,4
realizujących programy rolnośrodowiskowe	24,7	30,1	29,2	24,2
prowadzących co najmniej 2 rodzaje działalności*	40,4	69,9	65,8	35,5

Objaśnienia do tabeli: N – liczba rolników-przedsiębiorców, * w tym pozarolniczą działalność gospodarczą.

Źródło: Badania własne.

Source: Author's research.

Na tej podstawie można wnioskować, że rolnicy-przedsiębiorcy prowadzący działalność pozarolniczą rejestrowaną, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny, są bardziej w nią zaangażowani, a mniej zainteresowani podejmowaniem innych form działalności wielofunkcyjnej. Odwrotnie jest natomiast w przypadku osób prowadzących działalność pozarolniczą nierejestrowaną oraz taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny.

Przeprowadzone badania wykazały, że na decyzje rolników-przedsiębiorców dotyczące podejmowania dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej (poza działalnością pozarolniczą) znaczący wpływ wywiera intensywność ich relacji (współpracy) z instytucjami lokalnymi – im intensywniejsze są te relacje, tzn. im częściej i z im większą liczbą instytucji współpracują rolnicy-przedsiębiorcy, tym wyższy jest odsetek osób prowadzących taką działalność. Dotyczy to przy tym wszystkich analizowanych ich form, a zwłaszcza takich, jak: prowadzenie produkcji rolnej metodami ekologicznymi, sprzedaż bezpośrednia produktów wytworzonych w gospodarstwie rolnym oraz realizacja programów rolnośrodowiskowych (tab. 5).

Tabela 5. Dodatkowe formy działalności rolników-przedsiębiorców w odniesieniu do intensywności ich relacji (współpracy) z instytucjami lokalnymi

Table 5. Additional forms of farmers-businessmen's activities related to the intensity of their relations (cooperation) with local institutions

Wyszczególnienie	Rolnicy-przedsiębiorcy wg współczynnika intensywności relacji z instytucjami**		
	do 0,30 [N = 34]	0,31–0,60 [N = 112]	0,61 i więcej [N = 36]
odsetek rolników-przedsiębiorców:			
produkujących wyroby regionalne	2,9	3,6	8,3
prowadzących produkcję rolną metodami ekologicznymi	2,9	10,7	19,4
prowadzących sprzedaż bezpośrednią	29,4	36,6	47,2
realizujących programy rolnośrodowiskowe	8,8	29,5	38,9
prowadzących co najmniej 2 rodzaje działalności*	35,3	57,1	69,4

Objaśnienia do tabeli: N – liczba rolników-przedsiębiorców, * w tym pozarolniczą działalność gospodarczą, ** na użytek badań zestawiono współczynnik intensywności relacji rolników z instytucjami⁴, mieszczący się w przedziale od 0 do 1. Jego wartość jest uzależniona od liczby instytucji, z którymi rolnik utrzymywał relacje oraz od częstotliwości tych relacji. Konstrukcja tego parametru opierała się na przyjęciu skali punktowej do oceny relacji rolników z instytucjami. Za każdą instytucję, z którą rolnik deklarował relacje otrzymywał 1 pkt oraz kolejne od 1 do 5 pkt w zależności od częstotliwości tych relacji. Na podstawie obserwacji uzyskanych w drodze badań ankietowych określono pułap relacji, który uznano za maksymalny i odpowiadał on 64 punktom. Dla tak określonego progu przyjęto wartość 1 współczynnika intensywności relacji rolników z instytucjami, natomiast brak jakichkolwiek relacji z instytucjami odpowiadał wartości 0 tego współczynnika [Czudec, Kata, Miś, Zając 2008].

Źródło: Badania własne.

Source: Author's research

Na tej podstawie można wnioskować, że utrzymywanie intensywniejszych relacji rolników-przedsiębiorców z lokalnym otoczeniem instytucjonalnym stanowi ważny czynnik sprzyjający wielofunkcyjności ich gospodarstw rolnych. Z pewnością rolnicy dzięki temu uzyskują więcej korzyści ze współpracy z instytucjami, sięgając także przy ich pomocy po

⁴W badaniach uwzględniono instytucje formalne, stanowiące bezpośrednie otoczenie rolnictwa na poziomie lokalnym. Należą do nich: banki, ośrodki doradztwa rolniczego, oddziały terenowe ARiMR, ARR, ANR, agencje rozwoju regionalnego lub lokalnego, samorząd terytorialny, powiatowe urzędy pracy, izby rolnicze, związki zawodowe rolników, izby gospodarce i przemysłowo-handlowe, fundusze poręczeń kredytowych, organizacje branżowe, instytucje konsultingowe oraz inne, np. fundacje, stowarzyszenia, ośrodki badawczo-rozwojowe i wspierania przedsiębiorczości.

środki finansowe z Unii Europejskiej. To wszystko sprawia, że dokonują ważnych zmian w gospodarstwach, wprowadzając dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej, które sprzyjają poprawie wykorzystania posiadanych zasobów oraz wzrostowi dochodów, a także realizacji funkcji ekologicznych (środowiskowych) przez ich gospodarstwa rolne.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania wykazały, że rolnicy w regionie rozdrobnionego rolnictwa południowo-wschodniej Polski zwykle podejmują dodatkowe formy działalności będące przejawem wielofunkcyjności gospodarstw rolnych, przy czym najczęściej są to pozarolnicza działalność gospodarcza oraz realizacja programów rolno-środowiskowych. Sprzyja to bowiem poprawie wykorzystania posiadanych zasobów (zwłaszcza pracy), a także zwiększeniu dochodów w małych obszarowo i niskotowarowych gospodarstwach rolnych. Poza tym dzięki temu ich gospodarstwa rolne lepiej wypełniają funkcje nie tylko społeczne i ekonomiczne, ale także ekologiczne (środowiskowe), wpisując się tym samym w koncepcję zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Należy zaznaczyć, iż większą aktywnością w tym zakresie odznaczają się rolnicy-przedsiębiorcy, ponieważ oprócz działalności pozarolniczej prowadzą oni jeszcze inne formy działalności wielofunkcyjnej. Do najważniejszych z nich należy zaliczyć sprzedaż bezpośrednią produktów wytworzonych w gospodarstwie rolnym oraz realizację programów rolnośrodowiskowych. Angażowanie się rolników-przedsiębiorców w dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej w dużej mierze zależy jednak od takich cech, jak: wiek i wykształcenie rolnika, powierzchnia i wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego, rodzaj prowadzonej działalności pozarolniczej i jej znaczenie dla utrzymania rodziny oraz intensywność relacji (współpracy) rolników z instytucjami lokalnymi. Okazuje się bowiem, że dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej częściej są realizowane przez osoby młodsze i lepiej wykształcone oraz posiadające większe obszarowo i silniejsze ekonomicznie gospodarstwa rolne, a także prowadzące działalność pozarolniczą nierejestrowaną oraz taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny. Poza tym częściej angażują się w nie rolnicy-przedsiębiorcy, którzy utrzymują intensywniejsze relacje z lokalnym otoczeniem instytucjonalnym (czyli współpracują częściej i z większą liczbą instytucji). Uzasadnia to zatem potrzebę wsparcia instytucjonalnego koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa, zwłaszcza w regionach o rozdrobnionej strukturze gospodarstw. Ważne jest przy tym wsparcie finansowe oraz podnoszenie poziomu wiedzy, umiejętności i wykształcenia ludności rolniczej, co z jednej strony może spowodować jej aktywizację w tym zakresie, a z drugiej uruchomić proces przepływu przynajmniej części tej ludności do zajęć pozarolniczych, przyspieszając tym samym przemiany strukturalne w rolnictwie i na obszarach wiejskich.

PIŚMIENNICTWO

- Adamowicz M., 2000. Rola polityki agrarnej w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich, *Roczniki Naukowe SERiA*, Tom II, Zeszyt 1, Warszawa-Poznań-Zamość, 69–81.
- Adamowicz M., 2004. Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej, *Więś i Rolnictwo*, nr 4 (125), 9–30.

- Czudec A., Kata R., Miś T., Zając D., 2008. Rola lokalnych instytucji w przekształcaniach rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Czudec A., 2009. Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Huylenbroeck G. Van, Durand G., 2005. Multifunctionality and rural development: a general framework. [w:] Multifunctional Agriculture – A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development, Ashgate, 19–36.
- Maurel M.-C., 2005. Jaką rolę ma odgrywać rolnictwo w społeczeństwie europejskim?, *Więś i Rolnictwo*, nr 1 (126), 23–36.
- Michna W., 2005. Zróznicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym. Raport Programu Wieloletniego 2005–2009 „Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej”, nr 9, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 10.
- Niemczyk J., Niemczyk J., 2001. Europejski model rolnictwa a tendencje globalizacyjne w sektorze rolno-żywnościowym. *Więś i Rolnictwo*, nr 3 (112), 33–48.
- Oostindie H., Renting H., 2005. Multifunctionality of activities, plurality of identities and new institutional arrangements. Wageningen University, 1–18.
- Ostromęcki A., Zając D., 2009. Ekonomiczne i społeczne bariery rozwoju rolnictwa w południowo-wschodniej Polsce. [w:] *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, pod red. A. Czudeca, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, 51–66.
- Rizov M., 2006. Rural Development Perspectives in Enlarging Europe: The Implications of CAP Reforms and Agricultural Transition in Accession Countries, *European Planning Studies*, vol. 14, nr 2, 219–238.
- Rowiński J., 2006. Miejsce rolnictwa polskiego w rolnictwie europejskim, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1 (306), 105–128.
- Wilkin J., 2008. Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich. [w:] *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*, pod red. M. Kłodzińskiego, IRWiR PAN, Warszawa, 9–20.
- Woś A., 2004. W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa, IERiGŻ, Warszawa.

THE MULTIFUNCTIONALITY OF FARMS RUN BY FARMERS-ENTREPRENEURS

Abstract. The paper makes assessment of farmers-entrepreneur's efforts to undertake new ventures as a part of implementation of the multifunctional model of agriculture. The research has proved that apart from nonagricultural activities more than half of the farmers-entrepreneur's have already undertaken other forms of multifunctional activities. Among the most popular are a direct sale of in-farm made products and participation in agricultural programmes in favour of environmental protection. The level of farmers-entrepreneur's involvement in this range depends on their age and education, the area and economic size of farm, the kind of already run nonagricultural activity and its importance for family's income as well as the intensity of their relations (cooperation) with local institutions.

Key words: multifunctionality, farm, non-agricultural commercial activity of farmers, entrepreneurship